

זיכרונות מתש"ח: סיפורים אישיים במרחב המקוון

בתיא אילון*

תקציר. המחקר עוסק בסיפורי זיכרונות מתש"ח שנכתבו באינטרנט בשנת השישים למדינת ישראל, על ידי אנשים שהיו בה בעת הקמתה. מטרת המחקר הייתה לגלות כיצד הכותבים מבנים את זהותם הנרטיבית, מה משפיע על עיצובה, ואיזו משמעות הם מייחסים לסיפוריהם. לשם כך אספתי 184 סיפורים ונתוני רקע של כותביהם, ומתוכם בחרתי חמישים סיפורים לניתוח נרטיבי הוליסטי של תוכן וצורה. מהניתוח עלו שתי קבוצות עיקריות של זהויות נרטיביות: צברים וניצולים¹ בונים, ויש ביניהן חפיפה מסוימת. ערך המסירות ותחושת השייכות לקולקטיב משותפים לסיפוריהם של רוב הכותבים ומשקפים את שימור זהותם הדורית. גם הצברים וגם הניצולים-הבונים נוקטים אסטרטגיה של סיפור אישי-קולקטיבי, העונה על צורכיהם לעת זקנה. שימור הזהות הקולקטיבית הוותיקה אצל הכותבים מעלה לדיון את שאלת הזהות הקולקטיבית הישראלית כיום.

מבוא

במרס 2008, כחודשיים לפני יום העצמאות השישים של מדינת ישראל, יצא לדרכו פרויקט "מפקד 48" באתר האינטרנט "מוטקה"¹. תכלית הפרויקט הייתה ליצור מאגר מידע של אנשים שחיו בארץ בתש"ח. לשם כך נקרא ציבור זה למלא באתר טופס התפקדות עם פרטים אישיים, ואף הוזמן לשלוח סיפורים אישיים מהתקופה למדור "סיפורים אישיים 48" בזו הלשון: "זה המקום שלכם לשתף אותנו בחוויות שלכם מאותה תקופה מופלאה, אנקדוטות קטנות או סיפורים מרתקים, חבל שתשמור אותם אצלך..."

מלבד הסיפור, שמקומו בשדה "תוכן", נתבקשו המספרים למלא גם שדה ששמו "כרטיס ביקור" ולתת כותרת לסיפורם בשדה "כותרת". סיפורים אלו הם ענייניו של מחקרי. לפי הערכה של מארגני הפרויקט, מתוך האוכלוסייה היהודית שהייתה בארץ בתש"ח, חיים אתנו כיום כ-150 אלף איש, שהם מטבע הדברים בתקופת זקנתם. כותבי הסיפורים

* מכון מופ"ת

המאמר מוקדש לזכר הוריי שרה ושלוש בראון ז"ל, ניצולים-בונים. ברצוני להודות לד"ר שרה שמעוני על חשיבה משותפת בתחילת המחקר, ולה ולד"ר אריאלה גדרון על קריאת כתב היד של המאמר. תודתי נתונה גם לסוקרת מטעם סוציולוגיה ישראלית על ההערות המקדמות שנתנה למאמר.

1 אתר האינטרנט "מוטקה" (www.motke.co.il) הוא פורטל המיועד לבני הגיל השלישי. הפורטל מציע תכנים מגוונים וייחודיים לאוכלוסייה זו, כמו שיפור בריאות, מעורבות בקהילה, פעילויות לשעות הפנאי ועוד.

באתר "מוטקה" אינם נציגיה של קבוצה זו, אך הם גברים ונשים מתוכה שהיו להם רצון ואפשרות לחלוק עם הציבור הרחב את חוויותיהם מאותה התקופה באמצעות האינטרנט. אף שהסיפורים מגוללים אירועים שהתרחשו לפני כשישים שנה, כדי להבין את משמעותם יש להתבונן בהם בפריזמה של ההווה. אין ספק שההקשר של כתיבת הסיפור, שנת השישים למדינה, גיל המספרים וקרבתם בזמן ובמקום לאירועים ההיסטוריים של תקופת תש"ח מכוונים את המסרים שהם מעבירים בסיפוריהם.

המחקר נכתב לאור התיאוריה הנרטיבית הגורסת שכל סיפור שמופנה לציבור מבנה את זהותו הייצוגית של המספר, שכן המספר מבטא באמצעותו מהם החיים הראויים לחיותם על פי החברה והתרבות שבה הוא חי (Bruner, 2004). זהות זאת, שנקראת הזהות הנטענת, היא פן מסוים של העצמי, ולפיכך יכולה להיות שונה בסיפורים שונים של אותו אדם (Mishler, 2004). מנקודת מוצא זו מתמקם המחקר על קו התפר שבין הנרטיב האישי לנרטיב החברתי-היסטורי.

אם כן, מספרי סיפורים מתארים לעת זקנתם את חוויותיהם מתקופת תש"ח ביום ההולדת השישים למדינה; מיהם האנשים האלה? כיצד הם מציגים את עצמם ומדוע? האם יש בסיפוריהם עקרונות אקטואליים ורלוונטיים לחברה הישראלית גם כיום? בהיותי בת לניצולי שואה שגדלה והתחנכה בארץ, היה לי עניין מיוחד במחקר זה. סיפורים רבים באתר דומים לסיפור של משפחתי ושלי, ויכולתי להזדהות בנקל עם החוויות המתוארות בהם. על כן פניתי למחקר זה מתוך סקרנות רבה ומעורבות גדולה.

את המאמר אפתח בסקירה קצרה על שתי קבוצות בחברה הישראלית, הצברים וניצולי השואה, שהחלו להתבלט בתקופת טרום המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. כמו כן, גיל המספרים וההקשר ההיסטורי דורשים עיון תיאורטי במשמעות הסיפור בגיל המבוגר וביחס שבין הזיכרון האישי, הקולקטיבי וההיסטורי בסיפורי זיכרונות. בפרק השיטות אסביר את אופן איסוף הסיפורים ואת העקרונות שעליהם התבססתי בניחותם. את ממצאי המחקר אציג בשבעה פרקים עוקבים לפי סדר שאלות המחקר, ואסכם בדיון קצר שבו אתייחס למשמעות החברתית של הממצאים.

רקע תיאורטי

שני דורות של צברים: דור תש"ח ודור המדינה

החברה היישובית בתקופת תש"ח הייתה חברה וולונטרית והתאפיינה בזהות קולקטיבית מגובשת ובתחושת סולידריות עמוקה. לפי יצר ושביט (2001), זהות קולקטיבית היא האופן שבו הרוב בחברה תופס את התכונות העיקריות המאפיינות אותה או הרצויות לה. הזהות הקולקטיבית מגדירה מי משתייך לקולקטיב, מהם כללי המשחק הלגיטימיים בו, ואילו שאיפות ומטרות ראויות למימוש. בשל השתרשותה בדימויים העצמיים של חברי הקולקטיב, היא עשויה לשרוד לזמן ממושך, גם לאחר שנסיבות יצירתה חדלו מלהתקיים. יש המבדילים בין זהות קולקטיבית ובין הזדהות עם קולקטיב: ההזדהות היא תחושת השתייכות לקהילה הלכה למעשה, מתן חשיבות למנהגים וסולידריות עם אנשים אחרים השייכים לקהילה (בן-רפאל ובן-חיים, 2006), והיא בעצם אחד המאפיינים של זהות קולקטיבית.

הזהות הקולקטיבית של החברה הישראלית בתש"ח התבססה על האידיאולוגיה הציונית, עקרוניתה והפרשנויות שלה ברוח תנועות הפועלים. אידיאולוגיה זו זכתה למעמד הגמוני בחברה היישובית ובחברה הישראלית בראשית דרכה לאחר קום המדינה. בחברה זו היה רוב ילידי אירופה או לבניהם, ואף שכבר אז אפשר היה להבחין בתחילתם של סטעים חברתיים המוכרים לנו גם כיום, הקונצנזוס הרחב של האידיאולוגיה הציונית, ששאפה להקים מדינה יהודית, שטשש אותם במידת מה. לכן הייתה החברה הישראלית בתש"ח חברה הומוגנית יחסית להיום (יער ושביט, 2001).

הזהות הקולקטיבית הישראלית בתקופה זו יוצגה בדור הראשון של ילידי הארץ, הצברים, ילידי השנים שבין שלהי מלחמת העולם הראשונה לסוף שנות העשרים (הולצמן, 2002) או השלושים (אלמוג, 1997) של המאה העשרים. קבוצה זו זכתה לכינויים קולקטיביים שהנפוצים שבהם הם דור הפלמ"ח, דור בארץ או דור תש"ח. כינויים אלה הופיעו לראשונה בספרות העברית החדשה, ולאחר מכן נקלטו גם בביקורת, במחקר ובשיח הציבורי (הולצמן, 2002; שפירא, 2001). אף על פי שקבוצה זו לא הייתה רוב בקרב הנוער העברי בתקופת היישוב, הדימוי שלה אומץ על ידי החברה כולה (שפירא, 2001).

דמות הצבר המיתולוגי התבססה בנוף התרבותי הישראלי והפכה למודל התנהגות וסגנון חיים (אלמוג, 1997). על פי מודל זה, הצבר הטיפוסי הוא יליד הארץ (או שעלה ארצה כילד), ממוצא אירופי, גר בקיבוץ, במושב או בשכונה עירונית מבוססת ועבר חברות במסגרות חינוכיות של תנועת הפועלים, בגימנסיות עבריות ובתנועות הנוער. הצבר התחנך בארץ והתבגר על רקע האירועים ההיסטוריים העולמיים, בעיקר מלחמת העולם השנייה, ובשנות המאבק לעצמאות שהגיע לשיאו במלחמת השחרור. הוא פעיל מגיל צעיר במסגרות בעלות אופי ביטחוני, והשירות הצבאי הקרבי הוא מרכיב חשוב בכיוגרפיה שלו. לצבר יש גם תכונות אופי טיפוסיות: הוא מפוכח ותכליתי, בעל סגנון דיבור ישיר, נרתע מהבעת רגשות (קוצני מבחוץ ורך מבפנים, כמו שיה הצבר), ובעיקר מסור לקולקטיב (למדינה, לצבא), כלומר מעדיף את צורכי הכלל על פני צרכיו האישיים (אלמוג, 1997; שפירא, 2001).

דור הצברים השני, שנקרא דור המדינה, נולד בשנים 1935-1965 וגדל במציאות של מדינה עצמאית. דור זה התחנך בצלו של דור תש"ח (שפירא, 2001) ונצבע גם הוא בצבע הצברי (אלמוג, 1997). כמו בני הדור הקודם, גם הוא גדל על אותם ערכים של אהבת הארץ והכרתה, התיישבות והקרבה למען המדינה. אניטה שפירא טוענת שלמרות הדמיון ביניהם, ההבדל בין דור תש"ח לדור המדינה הוא בהתייחסות לעבר: אצל הדור הראשון מציאות הקו הירוק לא הייתה הכרחית ולא נצחית, ואילו בקרב בני הדור השני, שלא הכירו מציאות אחרת, היא הייתה הלגיטימית היחידה (שפירא, 2001).

מודל הצבר הגיע לשיא הפופולריות שלו במלחמת ששת הימים ונותר דומיננטי בחברה הישראלית עד לשלהי שנות השבעים של המאה העשרים. אחריהן החל ערעור הדרגתי במעמדו בעקבות אירועים דרמטיים (בייחוד מלחמת ההתשה ומלחמת יום כיפור), תמורות חברתיות וטכנולוגיות ושינוי ערכי בחברה. הטיפוסים החברתיים שהופיעו משנות השמונים – הדור הפוסט-צברי (אלמוג, 2004) או הפוסט-מודרניסטי (שפירא, 2001) – מייצגים את השפעותיהן של תמורות אלו, וביניהן את תהליכי המעבר מתרבות לאומית קולקטיבית ומסירות לחזון הציוני לתרבות אינדיבידואליסטית פלורליסטית המקדשת את האתוס הדמוקרטי (אלמוג, 2004).

הכינויים דור תש"ח ודור המדינה ניתנו למעשה ליחידות דוריות. יחידה דורית היא קבוצה מוגדרת בתוך הדור (שכולל כשלושה עשורי לידה) שחבריה מעבדים בדרך דומה וייחודית להם את התנסויותיהם. לבני אותה יחידה דורית יש תודעה משותפת שמשמשת מעין דבק ביצירת הקבוצה ומפתחת בקרב חבריה רעיונות משותפים ומטבעות לשון (סגנון דורי), וכך הם מעניקים לעצמם זהות ייחודית בתוך הדור (Mannheim, 1952). דונגהם (Dunham, 1998) טוענת שבני היחידה הדורית שומרים על שייכותם לקבוצה במשך כל חייהם. התודעה הדורית מתבטאת בעמדות ובערכים משותפים לבני היחידה, שיכולים להיות בסיס לפעולות, ובהדגשה מודעת של אופייה הייחודי של היחידה דורית שאליה הם שייכים. אף שדור תש"ח ודור המדינה הם שתי יחידות דוריות שונות (ועוקבות). הודות למאפייני המשותף שלהם, דמות הצבר, הם ייצגו במשך למעלה משלושה עשורים את הזהות הקולקטיבית הישראלית. כיום, הבורגנות הצינונית הוותיקה מייצגת במידה רבה את שתי היחידות הדוריות הללו מבחינת הפרופיל הגילאי והרקע התרבותי (אלמוג, 2004).

העולים ניצולי השואה בתקופת תש"ח

גלי העלייה הגדולים שהגיעו ארצה מסוף מלחמת העולם השנייה ובייחוד בשנות החמישים של המאה העשרים שינו את מבנה החברה בארץ ואתה את הזהות הקולקטיבית. בשנות מלחמת העולם השנייה ועד 1948 היו רוב העולים פליטים מאירופה וניצולי שואה (הכהן, 2001), וכך גם כמחצית מהעולים בשנים 1948-1951 (מחציתם האחרת עלו מארצות ערב). מבחינת מוצא ותרבות הייתה עלייה זו קרובה לאוכלוסייה שישבה אז בארץ, ועצם היותם עולים לא היה בגדר הבדל ממשי בין שתי האוכלוסיות, כי שני שלישים מהאוכלוסייה בארץ לא היו גם הם ילידי הארץ (יבלונקה, 1994). ואף על פי כן, המפגש בין העולים ניצולי השואה ובין החברה של תש"ח היה מורכב; מצד אחד רחשו הצברים זלזול והתנכרות לעולים, שנבעו משלילת הגלות שהייתה יסוד בסיסי בחינוכם, ומצד שני היו גם גילויי פתיחות וקרבה כלפי האחים הזרים שבאו מאירופה (הולצמן, 2002).

בפני העולים עמד אתגר קליטה כפול. ראשית, הם היו צריכים להתמודד עם לימוד האתוס הלאומי ופענוח השיח התרבותי הנחוצים למהגרים בכל מקום בעולם כדי להעניק משמעות לחייהם החדשים ולהבנות מחדש את זהויותיהם (Lomsky-Feder & Rapoport, 2001). שנית, עמדה בפניהם משימה קשה מנשוא של התמודדות עם טראומת השואה שפערה בין שתי הקבוצות הללו פער שקשה מאוד לגשר עליו (יבלונקה, 1994; מור ובר-און, 1996).

בגלל הגבלות המנדט הבריטי, רוב העולים מאירופה בשנים 1945-1947 היו גברים צעירים, ללא משפחות, רובם מזוהים עם תנועות הפועלים וההתיישבות העובדת. ביניהם היו גם חברי המחנות היהודיות ולוחמים בנאצים שהצליחו להינצל ולעלות ארצה. לחברה היישובית היה בתקופה זו רק ידע חלקי על השואה. המאבק על המדינה והאווירה בארץ העלו על נס את ערכי הלחימה והגבורה, ואלה היו מנוגדים למה שנתפס כ"הליכה כצאן לטבח" של היהודים בשואה. קבוצת הניצולים הלוחמים תמכה גם היא בערכים אלו, ובחברה נוצר אפוא דימוי קולקטיבי שלילי של כלל העולים-הניצולים, שלפיו הייתה להם אישיות גלותית, בניגוד לאישיות העברית של בני הארץ (אלמוג, 1997).

הגל הגדול של הניצולים הגיע ארצה בשנים 1948-1949 תוך כדי מלחמת השחרור (יבלונקה, 1994). בתקופה זו הגיעה לשיאה התפיסה המוצאת ניגוד ערכי בין התנהגות לוחמי

תש"ח ובין התנהגות היהודים בשואה, וזאת למרות התגייסותם המיידית של עולים-ניצולים רבים לקרבות מלחמת השחרור. למעשה, כמחצית הלוחמים והנופלים במלחמת השחרור היו ניצולי שואה. חלקם עלו בשנים שלפני קום המדינה (1945-1947) וחלקם היו מלוחמי גח"ל (גיוס חוץ לארץ), שגויסו במחנות העקורים ב-1947. בין העולים שנפלו במלחמת השחרור היו כאלה שהיו הניצולים היחידים ממשפחתם, ולימים נמתחה ביקורת על כך שגויסו. עם זאת, ההשתתפות במלחמה על המדינה הקנתה לעולים-ניצולים אלו תחושה מיידית של בעלות על הארץ ושייכות והקלה עליהם הן את טראומת השואה והן את תהליך הקליטה. נוסף על השתתפותם בלחימה, גם הקמת מושבי עובדים על ידי הניצולים על אדמות כפרים ערביים שננטשו הביאה במשך הזמן לשיקום הדימוי השלילי של עלייה זו בעיני בני הארץ הוותיקים מהם (שם).

עם תום מלחמת השחרור ובשנות החמישים פנו הניצולים מיוזמתם לבניית הישראליות שלהם, ובעיקר לבניית המשפחות החדשות וטיפוח הדור הבא. יבלונקה (1998) טוענת שעלייה זו לא נקלטה אלא חדרה אל החברה הישראלית. הניצולים התארגנו במסגרות ארגוניות פנימיות של עזרה הדדית וחדרו לכל תחום בחיי המדינה. אנשים אלו עברו תהליך קליטה יוצא דופן שהפך אותם מקבוצת מהגרים שאינה שייכת למודל הגמוני "לציבור שהוא מעמודי התווך הערכיים של החברה הישראלית ואחד ממוקדי הקונצנזוס שעדיין נותרו בה" (שם, עמ' 4). לניצולים היה תפקיד מכריע גם בשימור זכר הקורבנות ובהנחלה רחבת היקף של תודעת השואה בעולם המושגים הישראלי (שם).

בשנות הארבעים והחמישים הושקת הקול המנוגד והלא הגמוני של העולים החדשים ונמחקה הזהות התרבותית הילידית שלהם (יבלונקה, 1994; מור ובר-און, 1996), אך משפט אייכמן שנערך בשנת 1961 היה שיאו של תהליך הקניית לגיטימציה לסיפוריהם האישיים והפחית במידה רבה את היחס הביקורתי כלפי יהודי אירופה בנוגע להתנהגותם בזמן השואה (יבלונקה, 1994).

מאז שנות השמונים, לאחר כמה וכמה גלי עלייה נוספים (למשל מרוסיה ומאתיופיה), חל שינוי הדרגתי בהרכב החברה בישראל, והיא נעשתה מגוונת יותר מבעבר מבחינות רבות. כיום קיימות בישראל קבוצות חברתיות רבות שמבקשות להדגיש את זהותן הדתית והאתנית השורשית. לפיכך הזהות הקולקטיבית אינה מונוליתית אלא נושאת ריבוי קולות (יער ושביט 2003; Lomsky-Feder & Rapoport, 2001).

זיכרונות וסיפורים לעת זקנה

לסיפורי חיים ולסיפורים בכלל יש משמעות מיוחדת בגיל המבוגר. האדם המזדקן בחברה המערבית עומד בפני שני אתגרים הסתגלותיים עיקריים: ראשית, חלים בו שינויים פיזיולוגיים הפוגעים בתפקודו, ועל כן נפגעת גם רווחתו הנפשית. שנית, חל פחות במעמדו החברתי (אושרוב, 2005; ספקטור-מרזל, 2008). ספקטור-מרזל (2008) טוענת שבגיל מבוגר הסיפור הוא בבחינת ערוץ מרכזי להתמודדות עם אתגרים אלו ומונה שלושה צרכים והותיים של זקנים המתממשים באמצעות הסיפור: עקיבות עצמית, הערכה עצמית ונצחיות סמלית. עקיבות עצמית היא תחושת ההמשכיות בחיים הנחוצה לרווחה אישית ובריאות נפשית. הצורך בעקיבות עצמית הוא מאפיין אוניברסלי של זקנים ומניע עיקרי בהבניית זהותם בסיפור. סיפור חיים המשכי שמביא לידי ביטוי תכונות אישיות, אינטרסים וערכים מקנה

למספר תחושת יציבות ובכך מספק לו עקיבות עצמית. הערכה עצמית פירושה ראיית העצמי באור חיובי, והיא כמיהה כלל אנושית, אך מאחר שהיא תלויה בהערכת החברה, אנשים מבוגרים בחברה המערבית מתקשים לחוש בעלי ערך. בהקשר זה משמש הסיפור כלי להאדרה עצמית וערוץ עיקרי לבניית הערכה עצמית בזקנה. נצחיות סמלית היא הצורך להשאיר מורשת של העצמי, המתעורר ביתר שאת לנוכח הקרבה למוות (שם).

מחקרים השוואתיים הראו שזיכרונות של זקנים נוטים לבטא תחושת שלמות והרגשות חיוביות יותר מזיכרונותיהם של בוגרים צעירים. זקנים רבים הביעו שביעות רצון מחייהם אף שעברו תקופות קשות (Baddeley & Singer, 2007). אריקסון ועמיתים (אצל Baddeley & Singer, 2007) מסבירים שבחלוף השנים מקבלים הזיכרונות הקשים משקל ומשמעות חדשים לאור ניסיון החיים הנצבר, בד בבד עם עיצוב ואינטגרציה מחודשים של האירועים בסיפור. מאפיין טיפוסי נוסף של סיפורי הזקנים הוא ביטוי התפיסות האידיאולוגיות, המשקפות ערכים של חברות העבר, שהיו קולקטיביסטיות יותר מהחברות המערביות כיום (נוטמן-שורץ, 2006).

המחשב מאפשר לזקנים לכתוב סיפורים אישיים ביתר נוחות. בשנים האחרונות גובר השימוש במחשב ובאינטרנט גם בקרב אוכלוסיות מבוגרות (הלמ"ס 2008), ונמצא שהשימוש באינטרנט בקרב זקנים תורם להעצמתם ולרווחתם הנפשית על ידי שיפור היחסים הבינאישיים, התפקוד הקוגניטיבי ותחושת השליטה והעצמאות שלהם (שפירא, גל וברק, 2008). בוניאל-נסים וברק (2008) מציינים שכתובה אישית מקובלת כדרך להתמודד עם קשיים אופייניים לגיל, ושכתובה אישית באינטרנט (למשל בבלוג) תורמת להעלאת הדימוי העצמי והרווחה הנפשית של הכותבים. יש להניח שמגמת השימוש באינטרנט למטרות כתיבה אישית תתרחב בעתיד, ושגם זקנים ימצאו באינטרנט במה נוחה לכתובת סיפוריהם האישיים ולפרסומם.

הזיכרון האישי, הקולקטיבי וההיסטורי

מחקרים בזיכרון אוטוביוגרפי מלמדים שאנשים מבוגרים (מעל לגיל ארבעים) מאחזרים זיכרונות מתקופת ההתבגרות והבגרות המוקדמת (גיל 10-25) הרבה יותר מאשר מתקופות חיים אחרות, וכן שהזיכרונות המאוחרים מתקופה זו הם החיים והעזים ביותר. לכן תופעה זו ידועה בכינוי "בליטה בזיכרונות" (reminiscence bump). אחד ההסברים לכך הוא שבתקופת החיים הזאת מעוצבת זהותו של האדם, ולכן היא מכריעה ביצירת נרטיב החיים שלו (Conway, 1997). לפי מנהיים (Mannheim, 1952) בתקופה זו מתבססת גם הזהות הדורית, קרי השקפת העולם הזהה והסגנון הדורי של בני אותה יחידה דורית, בעקבות התנסויות משותפות שעברו. התנסויות מעצבות אלו הם אירועים היסטוריים ייחודיים לתקופה שהשאירו בהם את חותמם.

לפי הלבווקס (Halbwachs, 1980), הזיכרונות האוטוביוגרפיים שלנו מאורגנים בשני אופנים: בזיכרון אישי ובזיכרון קולקטיבי. הזיכרון האישי נרשם מנקודת מבט של העצמי וכולל זיכרונות שבמרכזם עומד העצמי. את הזיכרון הקולקטיבי חולקים כל בני האדם החברים בקבוצה מסוימת. אדם יכול להשתמש בכל אחד מסוגי הזיכרון האלה בהקשרים שונים, והזיכרון האישי משתמש בנקודות התייחסות (reference points, אירועים שפונים אליהם כשרוצים להיזכר במשהו) שנקבעות על ידי החברה. לשני סוגי הזיכרונות יש

בתודעתנו גבולות מוגדרים ונבדלים של מקום וזמן התרחשות, אך יש ביניהם גם קשר, ולעתים קרובות הם מתערבבים זה בזה. למשל, כשיש פער בזיכרון האישי, הוא שואל פרטים מהזיכרון הקולקטיבי כדי למלאו. הזיכרון האוטוביוגרפי יכול להגיע ארבעה דורות לאחור (במשפחה) לפני שהוא מאבד מגע עם העבר. הלבוקס (שם) טוען שרק דרך מגע עם העדים החיים של העבר אנו תופסים אותו באמת, וכשהעדים הללו עוברים מן העולם, נשארת רק ההיסטוריה הכתובה.

לכל אדם יש זיכרונות מאירועים חשובים בהיסטוריה של האומה, גם אם הוא לא חווה אותם אישית. לכן הם אינם שייכים לזיכרון האוטוביוגרפי אלא לזיכרון ההיסטורי שלו. יש הבדל בין הזיכרון ההיסטורי לשני סוגי הזיכרון שתוארו קודם. הזיכרון הקולקטיבי משמר מהעבר רק את מה שחי או מסוגל לחיות בתודעת הקבוצה השומרת על זיכרון זה. הזיכרון הקולקטיבי הוא אפוא מחסן של מסורות או תפיסת הקבוצה את עצמה, והוא מספק לקבוצה זהות שמייחדת אותה מאחרות ונשמרת כל עוד הקבוצה אינה משתנה (בדרך כלל במשך תקופה שאינה עולה על אורך חיי אדם). הזיכרון ההיסטורי, לעומת זאת, כולל תיעוד של אירועים שהתרחשו בעולם בתקופת החיים.

בשנים האחרונות חל מפנה במתודולוגיה של חקר ההיסטוריה כתוצאה מהביקורת על הגישה הסטרוקטורליסטית. בין השאר עלתה קריאה ללמוד גם את ההיסטוריה של הלכי הרוח (mentalities) של "האנשים הרגילים" ולהתחקות אחרי הגורמים ההיסטוריים המעצבים את ההתנסות האנושית ואת הנרטיב (Morgan-Fleming, Riegle & Fryer, 2007). יחידת הניתוח במחקר היסטורי מסוג זה היא קולות האנשים, ותכליתו להבין את הזיכרון ההיסטורי ברמת המיקרו. גישה היסטורית זו משקפת את המודעות הגדלה לכך ששימור חברה הוא תהליך אינטראקטיבי בין הפרטים המרכיבים אותה ובין המסורות שהם שייכים אליהן. דיווחים נרטיביים של ההיסטוריה – בתמונות, בתכתובות או בסיפורים – מאפשרים לחוקרים לברר כיצד רעיון או מבנה חברתי מסוימים התקבלו על ידי הפרט ועיצבו את התנסותו. כך אפשר להבין טוב יותר את הגורמים שעיצבו את הזהות ואת תפיסת הסוכנות בעבר, ובאיזו מידה הם ממשיכים להתקיים גם כיום (שם).

סיפורי הזיכרונות של זקנים המספרים באינטרנט על חוויותיהם מתקופה גורלית בתולדות העם והמדינה הם המושא של מחקר זה. השאלות שעליהן מנסה המחקר לענות הן: מיהם אנשי תש"ח המספרים את זיכרונותיהם במרחב המקוון; כיצד הם מבנים את זהויותיהם הנרטיביות; וכיצד אפשר לפרש את משמעות הסיפורים עבור המספרים.

שיטות מחקר

מחקר נרטיבי

שאלות המחקר ואופי הנתונים הכתיבו מתודולוגיה נרטיבית. הנחת היסוד של המחקר הנרטיבי היא שהמציאות החברתית היא סובייקטיבית ומובנית על ידי האנשים, ולכן סיפורים תופסים בו מקום מרכזי. סיפור שמביא מניסיון החיים שלנו מבטא לא רק את זהותנו, את מטרותינו בחיים, את תפיסותינו לגבי עצמנו והעולם ואת הדברים המשמעותיים בחיינו, אלא גם מכונן את כל אלה (ספקטור-מרזל, 2010; Gergen & Gergen, 1988).

Gergen & (end point) של (McAdams, 1996; Mishler, 2004). טענת הסיפור או המסר שלו (Gergen, 1988) מכוונים להציג את זהות הכותב, ולכן הם משקפים את הזהות הנטענת שלו (ספקטור-מרזל, 2010). הסיפורים משתנים לא רק לפי תקופות החיים שבהן הם מסופרים (McAdams, 1996), אלא גם לפי קהל השומעים ולפי ההקשר שבתוכו הם מסופרים. מכאן שהזהות הסיפורית גמישה ועשויה להשתנות לפי הנסיבות (Mishler, 2004). הסיפורים, שהם נתוני מחקר זה, שייכים לקבוצת סיפורים שאינה טיפוסית במחקר הנרטיבי, המכונה "סיפורים קטנים" (Bamberg & Georgakopoulou, 2008). סיפורים אלו, שהם בדרך כלל מצומצמים בהיקפם, מופקים בהקשר יומיומי רגיל ולא לצורך מחקר או טיפול (כמו במקרה של ריאיון עומק אוטוביוגרפי). לפיכך יש בהם עניין מיוחד, שכן הם מייצגים פיסות חיים אותנטיות והתנסויות רגילות שמתוכן נבנית הזהות דרך שגרה (שם). הסיפורים במחקר זה סופרו בהקשר כזה, אם כי במטרה שיגיעו לציבור רחב.

איסוף הסיפורים ובחירתם

כדי לקבל תמונה רחבה יחסית של זהות הכותבים בחרתי לצורך הניתוח הכמותי את הסיפורים שנשלחו לאתר בחודשים הראשונים להרצת הפרויקט "סיפורים אישיים 48": אפריל, מאי ויוני 2008 (התקופה הסמוכה ליום העצמאות השישים של המדינה). 184 סיפורים שהועלו במהלך חודשים אלו ונתוני הרקע של כותביהם הם מאגר הנתונים הכולל של המחקר. לא כללתי סיפורים של כותבים ששוכתבו ממקורות אחרים או של כותבים שאי אפשר היה לדעת את גילם.

לצורך הניתוח הנרטיבי בחרתי מתוך מאגר זה חמישים סיפורים, והם קובץ סיפורי המחקר. בחירת הסיפורים לא הייתה אקראית לחלוטין, כי רציתי שיהיה בהם ייצוג ביחס דומה לגודלן של קבוצות הכותבים שנמצאו בניתוח הכמותי (ראו לוח 2 להלן). לכן הבחירה נעשתה על פי אפיוני הרקע בטרם נקראו הסיפורים.

אף שהטקסט של הסיפור אמור להיות ממוקם בשדה שכותרתו "תוכן", לא תמיד הבחינו המספרים באופי השונה של השדות וכתבו את סיפורם ככולם. לכן השתמשתי בניתוח גם בטקסטים שנכתבו בשדות אחרים כמו "כרטיס ביקור", "כותרת" ו"כמה מילים על עצמך".²

השלבים בניתוח הסיפורים

ראשית, בדקתי את נתוני הרקע של כל 184 הכותבים לפי גיל, מין ומקום לידה כדי לאפיין את קבוצות הכותבים במאגר הנתונים הכולל. לאחר מכן השתמשתי בניתוח הווליסטי תוכני וצורני (Lieblich, Tuval-Mashiach & Zilber, 1998) של חמישים הסיפורים מקובץ סיפורי המחקר. את הניתוח הזה ביצעתי בשלושה שלבים:

א. כדי לגלות את המסר או את הזהות הנטענת של הסיפור נעזרתי בשאלות כגון מיהן הנפשות הפועלות בסיפור, מהי תקופת החיים של המספר בסיפור, כיצד מציג המספר

2 השדה "כמה מילים על עצמך" דומה לשדה "כרטיס ביקור", אלא שהוא נמצא במקום אחר באתר, בעמוד "מפקד 48". יש אנשים שמילאו אותו ולא כתבו סיפורים ולהפך. במקרים שבהם לא הייתה הצגה עצמית של הכותב בשדה "כרטיס ביקור", בדקתי אם הוא מילא את השדה "כמה מילים על עצמך", ואם אכן עשה כך, השתמשתי גם בשדה זה לניתוח.

- את עצמו, איזה סוג של סיפור הוא מספר (גנרי, תחום, עצוב, אופטימי וכדומה); מה מבנה הסיפור; ואילו אמצעי הערכה (לשוניים) יש בו (Labov, 1972).
- ב. כותרת הסיפור הייתה אמצעי חשוב למציאת המסר שלו, להבנתו בהקשר רחב ולאישוש או הפרכה של הפרשנות, משום שהכותרת אמורה לבטא את כוונת המספר לגבי עיקר הסיפור או המסר שלו (Kacen, 2002). כדי למנוע הטיה בפרשנות הכותרת בעקבות קריאת הסיפור, קיבצתי בנפרד את כותרות הסיפורים למסמך אחד, וניתחתי כל כותרת בנפרד מהסיפור שלה. לאחר מכן בדקתי באיזו מידה יש התאמה בין פרשנות הכותרת ובין הפרשנות של טקסט הסיפור.
- ג. כדי להמשיג את הממצאים פילחתי את הסיפורים לפי מקום הלידה, המין ותקופת החיים של הכותבים בתש"ח כדי למצוא מאפיינים ייחודיים ומשותפים וסיפורים יוצאי דופן.

אתיקה במחקר באינטרנט

נוסף על הסוגיות האתיות הטיפוסיות למחקר הנרטיבי (Josselson, 2007), מחקר נרטיבי באינטרנט מציב בפני החוקר דילמות אתיות מסוג חדש, בייחוד בכל הנוגע לשמירה על פרטיות, הסכמה מרצון ומניעת פגיעה במשתתפים (Kanuka & Anderson, 2007; Sharf, 1999). בכל אחת מסוגיות אלו אין תמימות דעים בין החוקרים, והם משתמשים בנימוקים בהשוואות למחקר בסביבות לא מקוונות הקרובות באפיוניהן לאינטרנט (למשל תקשורת כתובה ומשודרת). בעקבות ברוקמן (Bruckman, 2002) אני רואה במדור "סיפורים אישיים 48" שבאתר האינטרנט "מוטקה" מרחב ציבורי, לא רק מפני שהוא אינו סגור בסיסמה, אלא גם מפני שברור שכונת המספרים מלכתחילה הייתה לתת פומביות לסיפוריהם, בהיענותם לקריאת האתר לפרסם את זיכרונותיהם. כמו כן, אין במקרה זה חשש לפגיעה בפרטיות, מפני שהמספרים יכלו לבחור אילו פרטים מזהים לחשוף ואיזה סוג של מידע הם מעוניינים לספק. עם זאת, בהצגת הציטוטים ביקשתי לשמור עד כמה שאפשר על האנונימיות של הכותבים. לכן שיניתי את שמות הכותבים והשמטתי שמות של מקומות שהזכירו ושיכולים לזהותם.³

ממצאים

מאגר הנתונים וקובץ סיפורי המחקר

ניתוח כמותי של נתוני הרקע של 184 המספרים במאגר הנתונים הכולל מראה כי 109 (60%) מהכותבים הם גברים ו-75 (40%) הם נשים. כותבי הסיפורים הם ילידי השנים 1910-1948. התפלגות הגילים של הכותבים מוצגת בלוח 1.

3 קיבלתי רשות בכתב ממנהל האתר להשתמש בחומר שנמצא באתר לצורך המחקר. בעלי הסיפורים והתצלומים נתנו לאתר את הזכות לפרסמם ולעשות בהם כל שימוש כרצונם.

לוח 1. התפלגות הגילים של כותבי הסיפורים במאגר הכולל (184 סיפורים)

שכבה גילית בתש"ח	ילידי השנים	גיל בתש"ח	מספר	שיעור
ילדים	1948-1937	עד 11	65	35%
נוער	1936-1930	18-12	63	34%
בוגרים צעירים	1929-1924	24-19	42	23%
בוגרים	1923-1910	יותר מ־25	14	8%
סך הכול			184	100%

מלוח 1 עולה שרוב הכותבים (70%) היו בתש"ח ילדים ובני נוער. מתוך 147 כותבים שציינו את ארץ לידתם (כ־80% מהמאגר הכולל), 83 (56%) הם ילידי הארץ ו־64 (44%) הם ילידי חו"ל. רוב הכותבים ילידי חו"ל עלו מאירופה: פולין, גרמניה, אוסטריה, אוקראינה, איטליה, הונגריה, רומניה, צ'כוסלובקיה, צרפת, רוסיה, ואחד מתורכיה. רק שמונה סיפורים נכתבו על ידי עולים מארצות ערב: לבנון, לוב, מצרים ומרוקו.

בלוח 2 מוצגת התפלגות דמוגרפית של קבוצת המספרים של קובץ סיפורי המחקר.

לוח 2. מין ומקום לידה של כותבי הסיפורים בקובץ סיפורי המחקר (50 סיפורים)

יילידי הארץ	ילידי חו"ל	לא ציינו מקום לידה	סך הכול
10	7	3	20 נשים
13	12	5	30 גברים
23	19	8	50 סך הכול

לסיכום, רוב כותבי הסיפורים באתר מוטקה (70%) הם זקנים־צעירים, שגילם כיום הוא בטווח שבין שנות השישים המוקדמות ועד לשנות השבעים המאוחרות לחייהם. מיעוטם (30%) הם זקנים־זקנים שגילם כיום הוא בטווח שבין שנות השבעים המאוחרות ועד שנות התשעים לחייהם. ייצוג היתר של הגברים בקרב הכותבים, אף שבטווח גילים זה יש רוב קטן של נשים באוכלוסייה, יכול להיות מוסבר בעובדה שבקבוצת גילאים אלו גברים משתמשים באינטרנט יותר מנשים (הלמ"ס, 2008).

הניתוח הנרטיבי

הניתוח הנרטיבי של קובץ סיפורי המחקר נותן תשובה מעמיקה יותר לשאלת המחקר הראשונה בדבר זהות הכותבים, ובעיקר עונה על שאלות המחקר האחרות. אתייחס תחילה לסוגיה של זהות הכותבים. ממצאי הניתוח מראים ארבעה טיפוסים של זהויות נרטיביות: צברים, כמעט־צברים, ניצולים־בונים וטיפוס ביניים של ניצולים־בונים־צברים.

הצברים: "נולדתי למייסדי המקום"

31 מספרים הציגו זהות צברית ילידית טיפוסית (אלמוג, 1997; ספקטור־מרזל, 2008). רובם (22) שייכים לדור המדינה על פי שנת לידתם (אלמוג, 1997). למעט שמונה מספרים שלא

ציינו את מקום הולדתם (אך גם בהם מצאתי זהות זו), כל השאר ציינו אותו במשפט הראשון של סיפורם: "נולדתי בעיר העתיקה בירושלים בשנת 1932" (דוד). לצברים יש רקע משפחתי דומה, משפחה ציונית, הורים חלוצים: "הורי עלו מרוסיה כציונים נלהבים וסבי היה אחד המורים הראשונים בירושלים" (שלווה). לפי ספקטור-מרזל (2008), הצגת ההורים נועדה לחזק את דמות הצבר, בהיותם חלוצים, ציונים ותורמים לכלל. ילידי הארץ מציגים מסלול חינוך וחברות צברי: "גרנו בתל אביב שם הלכתי לגן והתחלתי [ללמוד] בבית ספר 'תל נורדוי' [...] לאחר מכן עברתי ללמוד ב'מקווה ישראל' בית ספר חקלאי כדי לשפר את יעודי כחקלאי בעתיד" (חיים). הצברים מציגים את חינוכם הצברי על ידי ציון שמות של בתי ספר ידועים שהיו בעלי אוריינטציה פועלית. מסלול הלימודים בבית ספר כזה וחברות בתנועת נוער מובילים אצל הצברים בדרך כלל לחיים בקיבוץ או במושב (אלמוג, 1997; ספקטור-מרזל, 2008): "הצטרפתי לתנועת 'השומר הצעיר' [...] בשנת 1954 עם גרעין נח"ל לקיבוץ [שם] בו אני חבר עד עצם היום הזה" (אביחי).

בסיפוריהם מציינים הכותבים הצברים בפרוטרוט שמות של מקומות, יישובים, רחובות, שכונות ומוסדות שבהם גדלו או שהם מכירים: "את הדרך עשיתי משכונת רחביה דרך הגבעות (היום רחוב צ'רניחובסקי) קטמונים (עדיין לא נבנתה) עושה איגוף בחלק של קטמון ומגיע ליעד" (יצחק). ציון מקומות מלמד גם הוא על תכונה חברית, והיא השורשיות, כלומר קשר לארץ, למקום צמיחתו של הצבר (שם). ציון שמות ידועים של אנשים מלמד על קרבה אליהם ועל שייכות לאותה החברה: "שכנתי רחל גרוטס (אחותה של זמרת הלאדינו אסתר גרוטס ובתה של רגינה היא 'רווה' מהשיר 'רווה רווה' של יהורם גאון מהסרט 'קובלן')" (אליהו). רוב הכותבים שציינו שהם ילידי הארץ, גברים (11 מתוך 13) ונשים (8 מתוך 10), היו בתש"ח ילדים או נערים, ואף שהיו צעירים מכדי להילחם, הם מספרים על ילדות או נערות מגויסת, שגם היא נחשבת מאפיין טיפוסי של הצבר (אלמוג, 1997; ספקטור-מרזל, 2008): "גדלנו והתחנכנו להיות עצמאיים, ובמלחמה לקחנו חלק כקשרים, כמסייעים לחלוקת המים וכמבאי אספקה לבתי קשישים וחולים" (אביחי). וכך גם הבנות: "בנערותי התגייסתי להגנה ותפקדתי כקשרית" (שלווה).

ארבעת הצברים שהיו בוגרים צעירים (בגיל 19-30) בתש"ח (חיים, יהודה, בני ומנשה) מציינים את מסירותם בהשתתפות בלחימה ממש: "התגייסתי לפלמ"ח ושרתתי בפלוגה ג' בפיקוד משה נצר [...] עבדנו בקיבוץ ויצאנו מדי פעם לאימונים הצבאים. השתתפתי בפעולת פיצוץ מסילות הברזל, שהייתה פעולה של מפגן כוח גדול של מחתרות המרי נגד השלטון הבריטי" (חיים). האתוס הצבאי הוא מרכיב חשוב בזהות הצברית (אלמוג, 1997) ומסמל את הגבריות בתרבות הישראלית (ספקטור-מרזל, 2008). לכן לא ייפלא שדווקא אלה שהיו בוגרים צעירים בתש"ח בחרו לספר על שירותם הצבאי שמבסס את זהותם הגברית. סיפוריהם מציגים זהות צברית-גברית ממוקדת צבאיות, בניגוד לסיפורי רוב חבריהם, שהיו ילדים בתש"ח ומציגים צברות ממוקדת ילדות או נערות מגויסת.

המקבילות הנשיות של הבוגרים הצעירים בקבוצת הנשים הצבריות הן חנה ושלווה. בסיפוריהן יש מאפיינים שנחשבים נשיים, והן מספרות על יחסי זוגיות, משפחה וילדים (Lieblich et al., 1998): "אני נשארתי עם בני, תינוק בן 6 שבועות, לבדי. כל אותו הזמן, ישבנו במקלטים [...] בעלי [שם] היה מגויס וירד לנגב על מנת לעצור את המצרים [...] במשך כ-3 חודשים לא ראיתי או שמעתי מבעלי (חנה).

על רקע ההומוגניות של הקול הדומיננטי של הכותבים ילידי הארץ בולט סיפור של חוה, שהייתה בתש"ח בת שלושה. כבר ב"כרטיס הביקור" היא מציגה עצמה כבת למשפחה ניצולי שואה, יתומה וללא קרובי משפחה. אף שהיא ילידת הארץ, אין בסיפורה אף לא אחד ממאפייני הצברות. סיפורה עוסק במות אביה כשהייתה בת חודשים אחדים ובקושי בחייהן של האם והבת לאחר מכן: "אימי נשארה ללא אמצעי קיום עם ילדה קטנה בת 5 חודשים ללא קרובי משפחה בזמן המלחמה. ביום הייתה תופרת ובלילה הייתה רוחצת כלים במלון [שם] שהיה ליד הבית". בהיותה אז תינוקת, אין להניח שאלו זיכרונותיה שלה, ומכאן שהיא מספרת את סיפורה של האם (Baddeley & Singer, 2007). מור ובריאון (1996) טוענים שבני הדור השני לשואה חשופים לשני נרטיבים: מחד גיסא, הנרטיב הצברי שמהותו גאולה, אקטיביות, לוחמה והקרבה עצמית, ומאידך גיסא, העדות הקולקטיבית המושתקת של דור ההורים, שמהותה כאב, חוסר אונים ואובדן. הם נעים בין שתי ההוויות האלו, כשכלפי חוץ מוצגת בדרך כלל הזהות הצברית המועדפת, "הטקסט המואר", אך "לעתים, גם במקומו, מתגלה דיבור 'אפל', זה המתקשר לעבר השואתי. בזירת הביוגרפיה האישית מתקיים כל הזמן מאבק ביחסים בין הזיכרון האישי (והמשפחתי) לקולקטיבי" (שם, עמ' 45). ייתכן שאצל חוה עלה הטקסט האפל בתוקף ההקשר המיידני של כתיבת הסיפור (שאינו ידוע לנו), והזהות הנטענת בסיפור היא של ניצולת שואה. בסיפורה היא מכניסה פרטים של שמות בני משפחה ומקומות באירופה ועושה שימוש רב (חמש פעמים) בציון תאריכים מדויקים. את ההסבר לבחירתה לספר סיפור כזה היא נותנת בעצמה: "עד כה אני מרגישה שנותרתי ללא סגירת מעגל על גורלם של משפחות [שמות ומקומות]. אני מרגישה צורך לפרסם את הסיפור ובזאת [נה]עלות את זכרם". לשון אחר, תכליתו של הסיפור מבחינתה הוא "סגירת מעגל" באמצעות שימור זכר ההורים ואולי גם מציאת קרובים ששרדו. סיפורה הוא יוצא דופן בקרב סיפורי הכותבים ילידי הארץ והוא טיפוסי לנרטיב של הדור השני לשואה.

הכמעט-צברים: "אני גאה להיות שייכת לדור תש"ח"

חמישה גברים (ראובן, אבי, יהודה, יוסי ומתי) וארבע נשים (רבקה, אביבה, שרה והניה) מציגים זהות כמעט-צברית. כותבים אלו מזכירים את עובדת היותם ילידי חו"ל רק במשפט אחד או שניים, ויתרת סיפורם מדגישה מאפיינים צבריים: חברות צברי, שורשיות, שייכות והזדהות, ואצל הגברים גם מסירות באמצעות צבאיות. לפי ספקטור-מרזל (2008), מאפיין מרכזי של זהות צברית-כמעט-ילידית היא "השתקת הילדות בגולה וחיודוד עובדות ביוגרפיות המעוגנות בלב האתוס הצברי" (שם, עמ' 67). בכך מבטאים המספרים את קבלת הקוד הצברי של שלילת הגלות (אלמוג, 1997).

אף ששלושה גברים בקבוצה זו (מתי, יהודה ואבי) הם ניצולי שואה, גם הם משטחים עובדה זו למשפט קצר (ספקטור-מרזל, 2010): "עליתי ארצה בשנת 1946 שנה אחרי השחרור ממחנות הנאצים" (מתי, עלה בגיל 22). אבי, שעלה בגיל 14, כותב במקום אחר באתר (ב"כמה מילים על עצמך"): "הגעתי לארץ בתום מלח"ע השנייה, לאחר 4 שנות סבל", ומיד מוסיף: "כל חינוכי לימודי והשכלתי קבלתי כאן. אני מעורה בכל מה שנעשה בארץ. והכול חשוב לי". כלומר אף ששלושת הגברים האלה הם ניצולי שואה, מאחר שהגיעו ארצה בנעורם וספגו חינוך וחברות צברי, יש להם תחושת שורשיות ושייכות, והם רואים עצמם כצברים.

גם בסיפוריהן של ארבע הנשים עולה זהות צברית-כמעט-יילידית. שרה מציגה את עצמה כבר בכרטיס הביקור כילידת פולין שעלתה ארצה בשנת 1935 בהיותה בת שבע. היא אינה מספרת על אירועים שהתרחשו בחו"ל לפני העלייה, ואף לא את אירוע העלייה עצמו, אלא עוברת מיד לספר על קורותיה בארץ. היא מבססת את זהותה הצברית על חייה בהווה במושב, על הקשר שלה עם נופי הארץ ועל השורשיות שלה (אלמוג, 1997; ספקטור-מרזל, 2008): "אהבתי את ירושלים על שום יופייה המיוחד וקדושתה מימי קדם ורב גוניה. לא פעם טיילנו על הריה הקרחים והבטנו מזרחה בערגה אל הכותל המערבי". היא מחזקת את ההזדהות שלה עם הקבוצה הנבחרת של דור תש"ח (זוהי כותרת הסיפור), באמצעות הקודה (Labov, 1972) (coda), סיום הסיפור: "אני גאה להיות שייכת לדור תש"ח, פה התממש חלום דורות של החזון הציוני וגם פרחו אז ולבלבה אהבתי הפרטית לאלוף נעורי". כל הנשים בקבוצה זו הגיעו ארצה בגיל הילדות, בשנות העשרים והשלושים של המאה שעברה. הן גדלו והתחנכו בארץ, ועובדה זו מסבירה את זהותן הנרטיבית.

נראה שזהות כמעט-צברית אצל ילידי חו"ל מובנית אצל גברים ונשים שהגיעו ארצה בגיל צעיר וקיבלו פה חינוך צברי. אצל הגברים היא מובנית למרות היותם ניצולי שואה. ממצאים אלו מחילים את מסקנותיה של ספקטור-מרזל (2008, עמ' 4) – ש"מיתוס הצבר חי ונושם" – לא רק על קצינים בכירים מדור תש"ח, אלא גם על אוכלוסייה רחבה יותר של גברים ונשים מדור תש"ח ומדור המדינה, ואפילו על ניצולי שואה (גברים).

הניצולים-הבונים: "חיים חדשים"

זהות שונה עולה מסיפוריהם של שלושה גברים (חנן, שלמה ונחמיה) ושלוש נשים (מרים, אהובה ונחמה), ילידי חו"ל. בסיפורים אלו אין מאפיינים צבריים, והם חפים מתיאורי פעילות ביטחונית ומצבאיות. המסר שעולה מסיפוריהם הוא "משואה לתקומה" (גוטמן, יבלונקה ושל, 2008; נייגר, מאירס וזנדברג, 2009), ובהתאם לכך הזהות הנטענת בהם היא של הניצול-הבונה. המאפיינים הבולטים של זהות זו הם מצד אחד הישרדות בתקופת המלחמה והשואה באירופה, ומצד שני עלייה בהעפלה, בניית חיים חדשים בארץ, השתלבות בחברה ותרומה לחברה. כאמור, המסירות לקולקטיב מתבטאת בזהות זו לא באמצעות פעילות ביטחונית או צבאית אלא באמצעות תרומה אזרחית.

בסיפוריהם של כותבים אלו אפשר למצוא מגוון מינונים של מרכיב "הניצול" ומרכיב "הבונה" לפי מיקום ההתרחשות של האירועים המסופרים. במקרים שעיך הסיפור נסב על אירועים מתקופת החיים בחו"ל, במלחמה ובשואה, כי אז החלק של הניצול דומיננטי, וכשעיך הסיפור הוא על תקופת החיים בארץ, בניית משפחה או קריירה, קליטה ותרומה לחברה, כי אז מרכיב הבונה הוא הדומיננטי.

סיפורו של נחמיה שעלה ארצה כבוגר מייצג היטב זהות של ניצול-בונה שבה הדגש הוא על הבונה. כבר ב"כרטיס הביקור" הוא מציג עצמו כיליד רומניה וכמעפיל, ומיד מתחיל לספר על האירוע ההיסטורי של ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר ועל השמחה וההתרגשות שהוא היה שותף להן עם "קהל גדול מאוד". בחירתו לספר אירוע זה מדגישה את תחושת ההזדהות שלו עם הקולקטיב. נחמיה מציג עצמו כמי שהקים פה משפחה ותרם לחברה במשך כל חייו: "רעייתי ואני הקמנו פה משפחה למופת, גידלנו ילדים, תרמנו המון לחברה. במשך שנים התנדבתי להמון מטרת חברתיות החל מהביצורים בשנת 1947 ועד לפעולות

החברתיות שבהן לקחתי חלק במשך כל ימי חיי". בחלק האחרון של סיפורו הוא חוזר ומציין שעלה כמעפיל: "עליתי ארצה בעליה בלתי לגלית וגם האונייה שבה הפלגתי הייתה לא חוקית", ומרמז בכך על חשיבותה של עובדה זו בעיניו.

נחמיה אינו מספר על קשיי קליטה או על קשיים אחרים אופייניים לעולים. מסיפורו עולה תחושה של סיפוק אישי שהוא חש היום, שמתמזגת עם השגת היעד הקולקטיבי של עם ישראל: "במשך המון שנים חלם עם ישראל על מדינה משלו", וכן "חלמתי על היום בו אבוא לארץ ישראל לחיות במדינה יהודית". המשפט שבו הוא מסיים את סיפורו – "היום אני בן 91 ואוהב את המדינה" – מדגיש שוב את תחושת הסיפוק שהוא חש היום, בכותבו את סיפורו. שלוש נשים – נחמה, אהובה ומרים – שעלו לאחר מלחמת העולם השנייה (בתש"ח או שנה לפני) מציגות גם הן זהות של ניצולה־בונה. מרים עלתה בגיל 23, אהובה עלתה בגיל שנה וחצי, ונחמה בגיל תשע. אף שאהובה ונחמה גדלו והתחנכו בארץ, הן בחרו למקד את סיפוריהן באירועים מהתקופה שלפני עלייתן ומהשנים הראשונות בארץ (שנחו על ידי משפחתן הקרובה), כלומר בהישרדות בשואה, בבניית משפחה "לתפארת" ובהתערות בארץ. סיפור טיפוסי לקבוצת נשים זו הוא סיפורה של נחמה, המגוללת את סיפור ההישרדות של משפחתה: "במחנה מתו אנשים מרעב ומי שהיה לו כדי לקנות מזון שרד", ואת חוויותיה הראשונות והחיוניות מקבלת הפנים שלה זכתה בהגיעה: "בהגיענו לחוף תל־אביב קבלו אותנו בתפוזים [...] בהגיענו הלכנו לבקר בשוק הכרמל וזכרני כמה התרגשתי לראות ולטעום מכל הפירות הרבים והטובים שהיו שם, כמו כן קיבלתי זוג סנדלים תנכיים – הראשון בחיי". היא מסיימת את סיפור עלייתה באזכור פרוץ מלחמת השחרור, ומיד לאחר מכן, במשפט אחד, היא מציגה את התקומה שלה, בניית המשפחה: "כאן בארץ גדלתי אני והקמתי את משפחתי (3 בנים לתפארת) שגם להם יש עתה ילדים משלהם". השמטת שנות הילדות והנערות בארץ (ספקטור־מרזל, 2010ב), שבהן, יש להניח, עברה תהליך לא קל של התאקלמות ו"המרה לצברות" (אלמוג, 1997), מלמדת שהיא בוחרת עכשיו להדגיש את התוצאה החיונית, את עצם המהפך מניצולה לבונה, ולא את התהליך הכואב שהיה כרוך בו. המשותף לקבוצת הניצולים־הבונים הוא שכולם עלו ארצה כמעפילים לאחר מלחמת העולם השנייה וערב הקמת המדינה. נראה שזהות הניצול־הבונה אינה קשורה בגיל העלייה, מפני שיש ביניהם כאלה שעלו בילדותם וכאלה שעלו כבוגרים.

ממצא מתמיה שעולה מניתוח סיפורי הניצולים הוא השמטת התייחסותם למפגש עם החברה בארץ. חוץ מבסיפור אחד, אין בסיפורים של הניצולים־הבונים שום אזכור לקשיי קליטה או ליחס החברה בארץ אליהם. רק בסיפורה של אהובה (שעלתה כתינוקת) עולה נימת ביקורת על היחס המנוכר של הוותיקים כלפי העולים שהגיעו לאחר המלחמה: "היו גם הרבה מאד חשדנות וניכור מצד הוותיקים [בשם היישוב]. אלה הכירו את יוצאי הגלויות שהגיעו, כי הם עצמם באו מאותן ארצות, ומצד שני לא הצליחו להבין את האנשים האלה שטלטלה גדולה עברה עליהם. להערכתך, הרגישו גם לא מעט רגשי אשמה משום שרבים עזבו את ההורים והגיעו ארצה לבדם".

הערת ביקורת זו יוצאת דופן בקרב סיפורי הניצולים, אף על פי שידוע גם ממקורות אחרים על היחס של האוכלוסייה הוותיקה כלפי ניצולי השואה (יבלונקה, 1994; גוטרמן ועמיתים, 2008; מור ובר־און, 1996; נוטמן־שורץ, 2006). הסבר אפשרי לכך שאיש מלבד אהובה לא העלה ביקורת כלפי הוותיקים טמון בנסיבות המיוחדות של כתיבת הסיפור,

לקראת האירוע השמח וההגיגי של יום ההולדת השישים למדינה, וייתכן שהכותבים חשו שמצפים מהם לומר רק מילים טובות. הסבר אחר אפשר למצוא במילותיו של ראובן, אחד המרואיינים של נוטמן-שורץ (2006) במחקרה על גברים ישראלים ערב הפרישה מעבודה. כך הוא מתאר את תחושותיו בהגיעו עם משפחתו ארצה אחרי השואה (שם, עמ' 545): "ההתרגשות הייתה הגדולה ביותר כשעלינו ארצה. בארץ גרנו במעברה שמונה שנים עם כל הקושי, הרגשנו שזה טוב לנו כאילו נכנסנו לגן עדן, למרות כל הקושי". תחושות האופטימיות והשמחה של היציאה מחשכת השואה והכניסה לארץ ישראל ולמדינה יהודית גברו על קשוי ההיקלטות בארץ החדשה (גוטמן ועמיתים, 2008). מסר זה קיים גם בסיפורה של אהובה; בצד כל הביקורת על הוותיקים היא כותבת: "אני מתגעגעת לתום ולצניעות של אז, וגם לאופטימיות ולשמחה שיש מדינה יהודית והשתתפות בתהליך היסטורי דרמטי של השבת הגלגל לאחור". כיום, במבט לאחור, הזיכרונות הקשים של העולים הניצולים מקבלים משקל קטן יותר ומשמעות מרוכנת, תוך כדי עיצוב מחודש של הסיפור (אריקסון ועמיתים אצל Baddeley & Singer, 2007).

הגרסה הצברית של הניצול־הבונה: "מפליט מלחמה לחלוץ גח"ל"
 גרסת בניינים שכוללת מאפיינים הן של ניצולים והן של צברים מיוצגת בארבעה סיפורים של גברים ילידי חו"ל (נתן, אריק, שמשון וזאב). מאפייני הניצולים־הבונים בסיפוריהם כוללים הישרדות – היינו בבודפשט וברחתי מהמחנה. חייתי שלושה חודשים כנוצרי" (אריק); העפלה – "המסע נמשך דרך מינכן־מרסיי ושם עלינו על אניית מעפילים 'לא תפחדונו' שעגנה בסופו של דבר ב־9.8.48 בחיפה" (נתן); ובניית משפחה – "הולדנו 2 ילדים והיום אני ואשתי חוגגים 'במועדון סבא/סבתא' עם 5 נכדים ו־3 נינים, שיהיו כולם בריאים" (נתן). מאפייני הצברות בסיפוריהם כוללים התיישבות – "עלינו להתיישבות בכפר ערבי [שם] שעל יד אשקלון. עזבתי את [שם] ב־1952 ועברתי לקיבוץ [שם] ושם אני חי עד היום" (אריק); וצבאיות – "התגייסתי להגנה בהמשך שירתתי במלחמת השחרור כתותחן בחטיבת גבעתי גדוד 23 ולחמתי מול הליגיון הירדני ובהמשך מול המצרים בכאר שבע" (שמשון). סיפורו של זאב מייצג היטב זהות בניינים כזאת. הוא מציג עצמו ב"כרטיס הביקור": "יליד הונגריה [שם העיר], 1930 עליתי ארצה באוניית המעפילים 'לנגב' ב־1947, והייתי במסגרת עליית הנוער בקיבוץ [שם]. שירתתי בצה"ל במלחמת השחרור". במשפט המסיים את סיפורו הוא חוזר על המאפיינים הצבריים: "הכשרה בקיבוץ [שם]. גיוס לצבא לחימה במלחמת השחרור. כינויי בתנועה היה [שם]". חוץ משני משפטים אלו, הסיפור כולו מוקדש לסיפור הישרדותו בשואה ולעליותו ארצה כמעפיל: "שוחררתי עם אחי (הצעיר ממני בשנה ורבע) מגטו [שם] הבודפת, שני ילדים חסרי בית, רעבים ואבודים בעיר הגדולה". הוא ממשיך ומספר על גלגוליו באירופה, הגעתו לספינת מעפילים, תפיסתה על ידי הבריטים, הגירוש לקפריסין והגעתו ארצה. לא חוויותו בקיבוץ או במלחמת השחרור, אלא עליותו היא החוויה המרכזית שעליה הוא מספר, כפי שמלמדת גם הכותרת: "העלייה". כמחצית מסיפורו מוקדש לתלאות העלייה, ומכאן שהוא מייחס לאירוע זה משמעות רבה. העלייה הייתה בשבילו נקודת המפנה או השלב החשוב ביותר בהפיכתו מניצול לצבר. בהיפוך מדויק לסיפורי הגברים המציגים כמעט־צברות, שבהם זהות הניצול תופסת משפט או שניים ועיקר סיפורם מציג צברות, בסיפורו של זאב, מאפייני הצברות תופסים מקום קטן, ורובו מציג מאפיינים

של ניצול־בונה. זהות שעולה מסיפורו היא של ניצול־בונה בדגש על הניצול ועם קורטוב של צברות (על בסיס צבאיות והתיישבות).

ארבעת הגברים שמציגים זהות ביניים של ניצול־בונה־צבר עלו לארץ לאחר מלחמת העולם השנייה, על סף בגרותם (זאב היה בן 17) או בבגרותם הצעירה (נתן, שמשון ואריק). העובדה שהיו בתקופת החיים המכריעה ליצירת נרטיב חיים (Conway, 1997) מסבירה את שימור זהותם המקורית כניצולים, עם הטמעת הזהות הדורית החדשה, זו של הצבר.

השוואת המינון היחסי של מרכיבי הניצול והבונה בסיפורי הגברים מקבוצת הניצול־הבונה לעומת קבוצת הביניים הניצול־הבונה־הצבר מעלה שאצל הגברים המציגים זהות ניצול־בונה חלקו של מרכיב הניצול קטן יחסית לחלקו של מרכיב הבונה, וגם יחסית לחלקו של מרכיב הניצול בזהות הביניים. דווקא אלו שמציגים זהות ביניים נוטים לספר ביתר פירוט על תלאותיהם באירופה בזמן המלחמה ועל הישרדותם, יותר מחבריהם בקבוצת הניצול־הבונה. כשהגברים בקבוצת הביניים מספרים על אירועים שהתרחשו בארץ לאחר עלייתם, הם בוחרים לספר בעיקר על אירועים שמבססים את זהותם הצברית: תרומתם לביטחון (זאב, שמשון ונתן) ולהתיישבות (זאב ואריק).

הגישה ההבנייתית בחקר הנרטיב, הגורסת שהנרטיב מעצב מציאות ומכוון התנהגות (Alasuutari, 1997), מסבירה תופעה זו ואומרת שאנשים מספרים את עצמם כגיבורים אקטיביים, ובהשפעת הסיפור חיים בהרגשה כזאת גם במציאות ומשנים את התנהגותם (ספקטור־מרזל, 2010). כך גם המספרים בקבוצה זו מעדיפים להציג את עצמם כגיבורים וכתורמים לאחרים ולא כקורבנות. ההקשר של הפקת הסיפורים (שנת השישים למדינה) אמנם מעודד את הבניית מרכיב הבונה יותר מאשר את מרכיב הניצול, אך כשיש בסיפור מאפיינים של צברות (צבאיות, התיישבות ועוד), שהיא זהות הגמונית ומוערכת, אפשר לספר גם על סבל ותלאות, מה עוד שהכוונה היא להציג את המהפך, את המעבר החד מניצול לצבר. כשאין טענה לצברות (כמו בסיפורי הניצול־הבונה), יש צורך להדגיש את המרכיב המקביל למסירות לקולקטיב באמצעות השירות הצבאי, והוא המסירות לקולקטיב באמצעות תרומה אזרחית. מאחר שיש מכנה משותף ניכר לשתי קבוצות הניצולים, אפשר לראות בנרטיב של קבוצת הביניים גרסה של זהות הניצול־הבונה, שיש בה הרחבה של מרכיב הבונה, כך שיכיל גם מאפיינים צבריים.

העלייה הבלתי לגלית, הידועה כהעפלה, היא אירוע חשוב ומרכזי בסיפוריהם של כל הניצולים־הבונים. אירוע העלייה מתרחש מטבע הדברים בין שני המקומות: חו"ל והארץ. המעבר בין המקומות מסמל גם מעבר בין הזהויות, ואכן, שישה מתוך עשרה מספרים ניצולים מבטאים את מרכזיותה של העלייה בסיפורם גם בכותרת (נתן, זאב, אוהבה, מרים, חנן ונחמה). כותרת סיפורו של נתן – "מפליט מלחמה לחלוץ גח"ל" – מתמצתת היטב את רעיון ההמרה (אלמוג, 1997) מניצול לצבר ואת הזהות הנטענת בסיפור. לאור החשיבות שיש להעפלה בסיפורי הניצולים־הבונים אני מציעה לראות בה מרכיב רב משמעות בתהליך ההמרה מניצול לבונה ולצבר, כשם שההשתתפות בלחימה במלחמת השחרור הייתה גורם מאיץ לקליטה והיטמעות של הניצולים בחברה הישראלית (גוטרמן ועמיתים, 2008; יבלונקה, 1994). היות שהעפלה היא פעילות ציונית אקטיבית (גוטרמן ועמיתים, 2008), הדגשתה בסיפורי הניצולים־הבונים תורמת להבניית המהפך בזהותם. העובדה שכמעט כל הכותבים הניצולים שעלו עד קום המדינה מספרים על היותם מעפילים דומה לאזכור

מקום הלידה אצל ילידי הארץ, ובכך משווה בעיני המספרים את היוקרה של שתי עובדות ביוגרפיות אלו בסיפור האישי.

שימור ערכים ישנים: "איזו הקרבה... איזו רוח... איזו תקופה"

שני ערכים עוברים כחוט השני בכל הסיפורים: האחד הוא מסירות, והאחר הוא תחושת שייכות לקולקטיב והזדהות עמו. בסיפוריהם על עצמם ועל אחרים, בני משפחה, שכנים, חברים ואפילו זרים, המספרים מממשים ערכים ונורמות חברתיות מתקופת תש"ח שחשובים בעיניהם גם כיום (ספקטור-מרזל, 2010; Morgan-Fleming et al., 1997; Alasuutari, 2007).

מסירות לקולקטיב מקבלת בסיפורים פנים שונות בהתאם לגיל ולזהות הנטענת. אצל הצברים והכמעט-צברים מסירות לקולקטיב משתקפת בהתגייסות לפעילות ביטחונית בגיל צעיר, בפעילות בתנועות נוער חלוציות, בהגשמה בהתיישבות, ובביטויה העליון – שירות צבא ולחימה בשדה הקרב (אלמוג, 1997; ספקטור-מרזל, 2008). מסירות באמצעות צבאיות מוצגת גם על ידי הכותבים בעלי זהות הביניים: "במחנה [הייתי] פעיל עלייה, מחנך ומנחיל השפה העברית בקרב הנוער ששרד. השארתי במחנה הורים וחברה והתנדבתי לעלות ארצה במסגרת גח"ל" (נתן). הניצולים-הבונים מציגים על פי רוב מסירות אזרחית: "תרמנו המון לחברה" (נחמיה).

גם דמויות המשנה בסיפורים נצבעות בצבעיהם של ערכים אלו. רבקה מספרת על חייל צעיר פצוע שמזרוז אותה להתנדב: "מצבו היה נורא לפי זכרוני אבל רוחו הייתה חזקה מאוד והוא לא הפסיק להטיף לי שמקומי בנגב, שם זקוקים לי. כאן יכולים להשאיר את האחיות המבוגרות ואילו הצעירות צריכות להיות שם ברגעים הקשים של החיילים. בלי הרבה חשב[ונות] התנדבתי לנגב". סיפור זה הוא פתיח לסיפורה העיקרי (מיני-סיפור), ומכאן שהיא מקנה חשיבות רבה לערך המסירות ומציגה אותו כמופת חברתי. מסר דומה יש בסיפורה של שלושה, המספרת על מקרה שאירע לה בהיותה בהיריון, בזמן הפצצה על עירה: "כשהסתתרת בתעלה עם בטני התופחת, אדם צעיר אחד הגן עלי בגופו. איזו הקרבה... איזו רוח... איזו תקופה". על קרבה בין אנשים ועזרה הדדית בין השכנים מספרות ברוריה ואהובה: "יום אחד נחתה עלינו הפגזה כבדה במיוחד, בד"כ במצב כזה הייתה אימי אוספת אותנו ויורדת לשכנים בקומת הקרקע" (ברוריה); "הייתה עזרה הדדית בין השכנים שרובם ככולם היו ניצולי שואה" (אהובה).

חשיבותו של ערך הסולידריות החברתית מתבטאת גם בסיפורו של אביחי, המספר על תגובת תושבי תל אביב כשהגיעה שיירת ילדים מפונים מירושלים לתל אביב: "התל אביבים ידעו על שיירת הילדים שנחלצו מסבלות המצור, ודאגו לקדם את פניהם: המונים מריעים נקהלו על הגגות והמרפסות, מניפים דגלים ומוחאים כפיים". בהמשך הוא מספר על נהג מונית שלקח אותו תחת חסותו, האכיל אותו במטעמים "שירושלמים לא ראו אף בחלומם" והביאו בבטחה וללא תשלום ליעדו אצל קרוביו בתל אביב.

האתגר של הדור – מימוש החלום הציוני – והתגייסות הכלל למענו באים לידי ביטוי בסיפור-מטפורה של שרה, המתארת מקרה שבו התבקשו הנוסעים לרדת מהאוטובוס ולדחוף אותו במעלה ההר: "וכך עשינו. אכן, לא היה קל, ומי אומר שזה דבר קל – לבנות מדינה??". הדגש שהיא נותנת לפעולה במשפט הקצר "וכך עשינו" בגוף ראשון רבים בא להבליט את תחושת ההזדהות, הסולידריות וההתגייסות הקולקטיבית למימוש החזון הציוני.

ערך השייכות וההזדהות עם הקולקטיב בולט ביותר בתיאור של שני האירועים ההיסטוריים המסופרים בשכיחות הגבוהה ביותר: ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר והכרות העצמאות (כל אחד מהם מסופר בתשעה סיפורים). השמחה המתוארת בהם היא תמיד בצייבור ובחויץ. מספרת תמר: "וביום הכרות המדינה כולם יצאו לרחובות לרקוד ולשיר, קיוסקים חילקו גוזו חינם [...] כול הישוב שמח התחבקו והתנשקו אפילו עם אנשים שלא הכירו". הרגש הבולט ביותר בתיאורים אלו הוא השמחה, אבל בולטת בהם גם קרבה בין זרים, המתוארת כמעט באותן המילים בסיפורים נוספים: "התחבקו והתנשקו אפילו עם אנשים שלא הכירו", וכן "זרים התחבקו והתנשקו" (שושנה), ו"חלקו שתייה חינם" (נחמיה). המספרים מתפעלים אפוא מהחברה של אז, חברה מלוכדת וסולידרית.

מהסיפורים עולות בעקיפין גם נורמות התנהגות אישיות ראויות שהיו מקובלות על בני הדור ההוא. יואב מתאר אנשים שאינם מפגינים רגשות ואוכלוסייה בעלת חוסן נפשי. הוא מספר על מורתו שהגיעה ללמד בבית הספר אף שחשבה שבעלה נהרג באותו היום. כשפרצה בבכי לפני התלמידים לנוכח ידיעה בעיתון על התקפת שיירת יחיעם, בכו אתה הילדים. בהמשך הוא מעיר: "כדאי להזכיר שחרף המצב הקשה מנשוא, הבכי היה נדיר ביותר! באותו בקר נפוצה [שם היישוב] שמועה שבעלה נהרג (שמועה שהופרכה מאוחר יותר). בכל זאת התייצבה [שם המורה] לבית הספר כרגיל!!!" סימני הקריאה מרמזים שהוא מתפעל מהתנהגות זו גם כיום. הוא מסביר את התנהגותה של המורה באפיון טיפוסי, לדעתו, של החברה של אז: "אני מציין זאת להמחשת החסן הנפשי שהיה לישוב העברי ב־1948" (כך גם כותרת סיפורו). כלומר, החוסן האישי הוא הבסיס לחוסן של החברה כולה.

ההזדהות עם החזון הקולקטיבי של הקמת המדינה מצטייר מתוך עירוב האירועים מהעבר האישי עם אירועים היסטוריים-לאומיים. כך זוכרת מינה את יום הולדתה ה־16: "שמעתי ברדיו שבן-גוריון הכריז על הקמת מדינה יהודית [...] הייתה זו המתנה הנפלאה ביותר שקיבלתי אי פעם ליום הולדתי!" השילוב בין הזיכרון האישי להיסטורי וחיזור אירועים החקוקים בזיכרון הקולקטיבי הוזכר גם במחקרים קודמים (נוטמן-שורץ, 2006; ספקטור-מרזל, 2008). לא רק ציוני דרך מרכזיים כמו ההצבעה באו"ם בכ"ט בנובמבר והכרות העצמאות, אלא גם אירועים היסטוריים אחרים, כמו קרבות מלחמת השחרור, מבצעי העפלה, שיירות באב אל-יאד ויחיעם, הפצצת תל אביב, כיבוש קטמון ואחרים שזורים בזיכרונות אישיים של ילדות, הווי שכונתי, זוגיות ומוות של אנשים קרובים. כאמור, ההסבר שנותן הלבבווקס (Halbwachs, 1980) לתופעה זו הוא שהזיכרון האוטוביוגרפי משתמש באירועים היסטוריים חשובים כנקודות התייחסות, ובמקרים רבים נעזר בהם למילוי פערים. הניצולים מבליטים את דרך עלייתם ההיסטורית בהעפלה אגב ציון של שמות האוניות (מדינת היהודים, האומות המאוחדות, לא תפחידונו, אקסודוס ועוד). מחנות המעפילים בקפריסין וציוני דרך היסטוריים נוספים כמו המצעד שלא צעד, פתיחת דרך בורמה ומלחמות מאוחרות יותר שבהן השתתפו. גם השאיפות האישיות מתמוזגות בשאיפות לאומיות בסיפורים רבים: "במשך המון שנים חלם עם ישראל על מדינה משלו וגם אני בהיותי בגלות ברומניה חלמתי על היום בו אבוא לארץ ישראל לחיות במדינה יהודית והנה החלום מתגשם לנגד עיני" (נחמיה).

בהתייחס לשאלת המחקר השנייה, הזהויות הנרטיביות של המספרים עוצבו על ידי ערכים של מסירות, שייכות והזדהות עם הקולקטיב. סיפורים אלו מדגימים כיצד משתמרת החברה באמצעות יחסי גומלין בין הפרטים ובין המסורות שהם יורשים (Morgan-Fleming)

et al., 2007). כמי שגדלו והתבגרו בחברה שקידשה ערכים של מסירות לקולקטיב, כותבי הסיפורים מתש"ח מספרים סיפורים אידיאולוגיים (נוטמן-שורץ, 2006). התמזגות האישי עם הקולקטיבי מתגלה כאסטרטגיה עיקרית בהבניית הזהויות הנרטיביות של המספרים במחקר זה, כמו שמצאו גם ספקטור-מרזל (2008) אצל קצינים בכירים מדור תש"ח וכן זאב ולומסקי-פדר (מצוטטות אצל ספקטור-מרזל, 2008) בקרב פלמ"חניקים בשנות השבעים לחייהם.

משמעות הסיפור האישי בזקנה: "זיכרונות מעצבים עם סוף טוב"

שאלת המחקר השלישית, בדבר המשמעות האפשרית של הסיפורים בעיני הכותבים, מכוונת למטרותיהם בכתיבת הסיפורים. במילים אחרות, כדי להבין מדוע כותבים אלו בחרו לספר את סיפוריהם באופן שסיפרו, יש לברר אילו מטרות או צרכים של הכותבים משרת סיפורם. תשובה לשאלה זו מחייבת בדיקה של ההקשר המקומי במאקרו ובמיקרו, כלומר את נסיבות הזמן והמקום שבהם נכתבו הסיפורים ואת קהל היעד שלהם (ספקטור-מרזל, 2010b; Alasuutari, 1997).

במחקר זה, קהל הקוראים המיועד הוא האוכלוסייה המבוגרת של משתמשי האתר, אך גם משתמשי האינטרנט בכלל, כלומר הציבור הרחב. הקשר המאקרו הוא אירועי שנת השישים לקום המדינה וההזמנה באתר "מוטקה" לספר "אנקדוטות קטנות או סיפורים מרתקים". הקשר זה יכול להסביר מדוע הנרטיב הקולקטיבי ההגמוני הוא הקול הדומיננטי בסיפורים ומדוע ניכרת בהם התעלמות כמעט מוחלטת מאירועים מנוגדים לנרטיב זה. עם זאת, יש גם קולות אחרים, כמו בסיפורו של עמי, שמתאר את פינוי היישוב שבו חי כילד בתש"ח. הוא מנצל את ההזדמנות לקשר אירוע זה בעברו עם פינוי גוש קטיף שהתרחש שלוש שנים לפני זמן כתיבת הסיפור: "[...] להדגיש ולהתייחס לילדי מפוני גוש קטיף. עד הפינוי שלנו הייתי תלמיד מצטיין אך נוכח ההרפתקה הטרגית שחוויתי הראש נפרם ולא היה בלימודים ולא זכיתי לתשבחות, אם לא פחות מכך, שנים רבות לאחר מכן". בניגוד לרוב הסיפורים שיש בהם נימה נוסטלגית חגיגית ומלאת סיפוק, בסיפורו של עמי עולה קול אחר שמשקף מרידות, אכזבה, ואולי אף אזהרה לעתיד. האם הוא מדבר על הפינוי של יישובו בתש"ח או על פינוי חבל קטיף כשהוא כותב: "הורינו וחברי קיבוץ [שם] הותירו הכול פורח, מפעל עובד, 50 פרות, שכונת מגורים מוצפת ירק. לא נשאר דבר, הכול נמחק מהאדמה יותר גרוע מ'קטרינה'".⁴

הקשר המיקרו של סיפור הסיפורים אינו ידוע לנו. כל המספרים הם אנשים מבוגרים, ואין לדעת מה היה מצבם הבריאותי, הנפשי או הכלכלי בזמן כתיבת הסיפור. עם זאת, מצב גופני או נפשי ירוד יכול להסביר סיפורים בעלי טון נרטיבי שלילי (Lieblich et al., 1998), ואלה הם מיעוט בקרב הסיפורים (למשל הסיפור של חוה).

האם אפשר לייחס לסיפור האישי-קולקטיבי משמעות נוספת עבור הכותבים מלבד הרצון להציג זהות ייצוגית מתאימה לנסיבות – שנת השישים למדינה? תשובה לשאלה זו צריכה להביא בחשבון את הפונקציה שממלא הסיפור בגיל המבוגר. לפי ספקטור-מרזל (2008), שטטוש הגבולות בין האני האישי לקולקטיבי טומן בחובו יתרונות לאנשים בעת זקנתם, שכן הזהות הקולקטיבית היא מקור לתחושות סיפוק ונחת ומספקת מענה לשלושת הצרכים הזהותיים בזקנה שהוזכרו לעיל: עקיבות עצמית, הערכה עצמית ונצחיות סמלית.

4 ההוריקן קטרינה פגע באזור ניו אורלינס, ארצות הברית, בקיץ 2005 וזרע הרס אדיר לעיר ולסביבה.

התמזגות האישי עם הלאומי מאפיינת גם צברים צעירים (אלמוג, 1997) ולפיכך מציעה לכותבים הצברים או הכמעט-צברים המבוגרים תחושת המשכיות הנחוצה להשגת עקיבות עצמית. אצל הניצולים-הבונים המבוגרים עקיבות עצמית חשובה במיוחד לנוכח מיתוס הקטיעה הקיים בנרטיב שלהם (נוטמן-שורץ, 2006). נוטמן-שורץ טוענת כי "מיתוס זה המעוגן בהיסטוריה של עלייה לארץ, מתעצם לאור הדימוי הנלווה להזדקנות והמתקשר גם לחולי, לירידה בתפקוד ולמוות" (שם, עמ' 544). הסיפור האישי-קולקטיבי, המלמד על הצלחת הניצולים בחייהם החדשים בארץ, ששיאה תחושת ההזדהות שלהם עם הקולקטיב, מאפשר לניצולים-הבונים להשיג תחושת המשכיות, וזו תורמת לעקיבות עצמית.

ערך המסירות לקולקטיב שמובלט בסיפורים, בעיקר באמצעות פעילות ביטחונית אך גם באמצעות תרומה אזרחית, תורם להערכה עצמית, הדרושה יותר בגיל מבוגר בגלל האתגר הכפול שבהזדקנות, זה של ירידה בדימוי החברתי וזה של ירידה בתפקוד הפיזי. גם כיום נחשבים ערכים אלו טיפוסיים לזהות הישראלית הרצויה (ספקטור-מרזל, 2008), והשתייכות אליה מעלה את הדימוי החברתי ועקב כך גם את הדימוי העצמי.⁵ הערכה עצמית ועקיבות עצמית חשובות לאדם להדגשת ייחודו, בעיקר לעת זקנתו, לנוכח האיום של החברה המערבית לטשטש את הזיהוי האישי של הזקן ולהטמיעו במסה אחידה ואנונימית של "הזקנים ההם" (שם).

התמזגות האישי עם הלאומי מספקת את הצורך בנצחיות סמלית אצל הכותבים המבוגרים, כי היא עוקפת את הסופיות האישית הבלתי נמנעת ומבטיחה המשכיות קיום באמצעות הקולקטיב (שם). ביטוי לכך אפשר למצוא בדברי יוחנן: "היום אני כותב זאת עם הנכד שלי ונעזר בו ואני נזכר בעברי ובעבר מדינת ישראל ואני מעביר לנכד שלי את מה שעברתי". אם כך, לפרסום הסיפורים יש משמעות כפולה עבור הכותבים: לא רק מענה לקריאה למסור עדות ישירה על ההיסטוריה הקרובה של המדינה, אלא גם מענה לצורכיהם האישיים בזקנה. תפקיד זה של הסיפורים מתיישב עם הטון הנרטיבי החיובי העולה מהם (Lieblich et al., 1998). בגיל מבוגר גם הזיכרונות הקשים מתרככים ומקבלים משמעות חיובית תוך כדי הבניית הזהות הנרטיבית בסיפור.

סיכום ודיון

מושאו של מחקר זה הוא סיפורי זיכרונות מתש"ח שנכתבו באינטרנט על ידי אנשים שהיו בארץ בעת הקמת המדינה. אף שמדובר ב"סיפורים קטנים" (Bamberg & Georgakopoulou, 2008), אפשר להשתמש בהם לחשיפת הזהויות הנרטיביות של כותביהם ולזיהוי האתוסים התרבותיים שעיצבו אותן. ממצאי המחקר עונים על שאלת זהות המספרים, מתחקים אחרי הערכים והאסטרטגיה שבאמצעותם עיצבו הכותבים את זהותם הנרטיבית, ומציעים פרשנות באשר לתפקיד שממלאים הסיפורים עבור המספרים בתקופת חייהם הנוכחית.

5 רמז לכך שערכי המסירות והשתייכות נחשבים בחברה הישראלית גם כיום אפשר למצוא בהתבטאויות בתקשורת של קרובי נופלים ונרצחים בדברם על החלל ש"תמיד היה עוזר לכולם, היו לו הרבה חברים, וכולם אהבו אותו".

רוב הכותבים (70%) הם זקנים-צעירים שהיו בתש"ח ילדים או נערים. ניתוח נרטיבי הוליסטי תוכני וצורני (Lieblich et al., 1998) של חמישים סיפורים מעלה שתי קבוצות עיקריות של נרטיבים, שיש חפיפה ביניהן: הצברים וניצולי השואה. הקבוצה הראשונה, הצברים (והכמעט-צברים), כוללת ארבעים כותבים ששייכים לשני דורות, דור תש"ח ודור המדינה, רובם מדור המדינה. בקרב בני קבוצה זו, ילידי הארץ וילידי חו"ל (וביניהם שלושה גברים ניצולי שואה שעלו בגיל צעיר), נשמרת הזהות הדורית הקולקטיבית ההגמונית של תקופת תש"ח במשך למעלה משישים שנה, כמו שנמצא אצל קצינים בכירים מדור תש"ח (ספקטור-מרזל, 2008) ובהתאם לטענתה של דנהם (Dunham, 1998) בדבר שימור השייכות הדורית במשך כל החיים.

הקבוצה השנייה, הקטנה יותר (שישה מספרים), מייצגת את מיתוס הניצול-הבונה. אלו הם ניצולי שואה שעלו ארצה בשנות הארבעים של המאה העשרים, ובסיפוריהם אפשר למצוא מינונים שונים של שלושה מרכיבים עיקריים: הישרדות, העפלה ותקומה, קרי בניית חיים חדשים בארץ. השטח מרכיב ההישרדות והבלטת מרכיב התקומה בסיפוריהם מכוונת להבנות בזהותם את היותם מסורים, תורמים ושייכים לחברה הישראלית. בסיפורי הניצולים אין זכר לקשיי הקליטה של אותם הימים (גוטרמן ועמיתים, 2008; יבלונקה, 1994; מור ובר-און, 1996), ונראה שמרחק השנים הועמו תחושות הניכור החברתי והקשיים החומריים של הניצולים בתחילת חייהם בארץ, תוך כדי הבניית זהותם הנרטיבית (אריקסון ועמיתים אצל Baddeley & Singer, 2007).

באזור החפיפה שבין שתי קבוצות אלו נמצאת קבוצה אחרת (ארבעה גברים) של ניצולי שואה, שחבריה מציגים זהות שיש בה הן הבלטה של סיפור ההישרדות והן מאפיינים צבריים, בעיקר צבאיות. מרכיב התקומה שבוהות הניצול-הבונה שלהם הורחב כך שיכיל את הצברות. קבוצה זו עברה תהליך של הטמעת הזהות הקולקטיבית ההגמונית, בד בבד עם שמירה על הזהות המקורית (מור ובר-און, 1996). האפשרות לשמור על זהות הניצול בתוך נרטיב צברי משקפת את המוסכמה שמאז שנות השישים (משפט אייכמן) השואה היא חלק בלתי נפרד מהזהות הקולקטיבית הישראלית (גוטרמן ועמיתים, 2008; נייגר ועמיתים, 2009).

סיפוריהם של הניצולים אנשי תש"ח יכולים לייצג שתי תפיסות עצמיות של קליטה מוצלחת (גוטרמן ועמיתים, 2008; יבלונקה, 1994). תפיסה אחת מייצגת קליטה אגב שמירה על זהות היחידה הדורית של הניצולים-הבונים, והשנייה מייצגת קליטה עם היטמעות בזהות הקולקטיבית ההגמונית. העובדה שהעפלה היא הנושא הבלט ביותר (בצד השואה) בסיפוריהם של רוב הניצולים מלמדת על מרכזיותה בתהליך ההמרה (אלמוג, 1997) מניצול לבונה ולצבר, כשם שההשתתפות בלחימה במלחמת השחרור שימשה בזמנו גורם מאיץ לקליטה והיטמעות של הניצולים בחברה הישראלית (גוטרמן ועמיתים, 2008; יבלונקה, 1994). נראה שעובדת היותם מעפילים נתפסת בעיניהם כיום כמקור לגאווה, מעין הוכחת ייחוס ציוני של קבוצה נבחרת, תחושה שמקבילה להצגת מקום הלידה או המשפחה הציונית אצל הצברים.

החברה של תש"ח שמצטיירת בסיפורים אלו היא חברה בעלת חוסן נפשי המלוכדת סביב החזון הקולקטיבי של הקמת המדינה. בהתאם לכך, המיצוב האישי של הכותבים כשייכים לקולקטיב ומזדהים אתו, כמסורים וכתורמים לכלל בחיים האזרחיים או בפעילות ביטחונית ובשירות בצבא, מייצג השפעות תרבותיות של התקופה ההיא שעדיין תקפות גם

היום (ספקטור-מרזול, 2008; Gergen & Gergen, 1988). ערך המסירות ותחושת ההזדהות שבאמצעותם ממזגים הכותבים את עצמם עם הקולקטיב, ושמשותפים לרובם, משקפים מהי הזהות הקולקטיבית הישראלית בעיניהם. למרות התהפוכות, המלחמות, גלי העלייה והמחלוקות הציבוריות מאז קום המדינה, נראה שהזהות הקולקטיבית המסורתית, זו של הישראליות הלוחמת והמקריבה, משתמרת היטב בקרב קבוצת כותבים זו, כמו שנמצא גם במחקרים אחרים על קצינים בכירים מדור תש"ח ופלמ"חניקים בני שבעים (בן זאב ולומסקי-פדר אצל ספקטור-מרזול, 2008). המשתתפים במחקר זה בחרו להבנות את זהויותיהם באמצעות ערכים אלו, מפני שבעיניהם הם עדיין נחשבים בחברה הישראלית כיום, כפי שסבורים גם מור ובר-און (1996).

לנרטיב האישי-קולקטיבי יש משמעות מיוחדת עבור מספרים אלו שנמצאים בתקופת זקנתם. כמו שנמצא בקרב קצינים בכירים מדור תש"ח, גם כאן הזהות הקולקטיבית מספקת מענה לשלושה צרכים זהותיים בוקנה: עקיבות עצמית, הערכה עצמית ונצחיות סמלית (ספקטור-מרזול, 2008). הסיפור יוצר תחושת המשכיות אצל הצברים המזדקנים, ובעיקר אצל הניצולים-הבוגרים לנוכח מיתוס הקטיעה שקיים בנרטיב שלהם (נוטמן-שורץ, 2006). עקיבות והערכה עצמית דרושות גם להתמודדות עם הירידה בתפקוד הפיזי והדימוי החברתי, ובייחוד לנוכח האיום של החברה המערבית לטשטש את ייחודו ואת זהותו האישית של הזקן (ספקטור-מרזול, 2008). ההערכה העצמית מושגת באמצעות הבלטת המסירות והזהדות – "אני גאה להיות שייכת לדור תש"ח" – שמעלה את הדימוי החברתי ובעקבותיה גם את הדימוי העצמי. נצחיות סמלית מושגת בסיפור דרך ההמשכיות של אתוס דור תש"ח לנוכח סופיות קיום העצמי (שם).

במחקר קודם נמצא שהשימוש באינטרנט תורם להעצמה ולעלייה בתחושת הרווחה האישית של זקנים (שפירא ועמיתים, 2008). מספר האנשים הזקנים המשתמשים באינטרנט עולה בהדרגה בשנים האחרונות (הלמ"ס, 2008), ויש להניח שמגמה זו תימשך גם בעתיד. האינטרנט יכול להציע למספרים המבוגרים טכנולוגיה תומכת להתמודדות עם אתגרי הזקנה באמצעות הסיפור. בסביבה החברתית הווירטואלית שבאינטרנט אפשר להעביר מסרים ביתר נוחות. על כן יש להניח שכתבת סיפורים אישיים באינטרנט תשמש בעתיד ערוץ מקובל ונפוץ שיתרום לרווחה אישית לעת זקנה.

כיום אנו חיים בתקופה של שינויים במבנה החברתי ושל העמקת פערים חברתיים. השפעות חיצוניות מערביות, שינויים בעולם הערבי והמוסלמי, התפשטות השימוש באינטרנט וגלובליזציה – כל אלו מעמידים במבחן את הזהות הקולקטיבית של העבר. מאז שנות התשעים סוער ויכוח על האתוס הלאומי, והזהות הקולקטיבית של העבר מאותגרת על ידי ריבוי זהויות בחברה הישראלית (אלמוג, 2004; שפירא, 2001). המשמעות החילונית של הישראליות עומדת למבחן, פרגמטיזם מקבל עדיפות על פני אידיאולוגיה, וחלה נסיגה מהאתוס הקולקטיבי של תש"ח (אלמוג, 2004; Lomsky-Feder & Rapoport, 2001). במצב זה, שבו הזהות הקולקטיבית מתמודדת על קיומה, יש מקום לברר שוב את המטרות, התכניות, הערכים והאידיאות שלה מנקודת מבטם של האנשים הפשוטים (ולאו דווקא של המנהיגים וכותבי ההיסטוריה) שסימלו אותה באופן המובהק ביותר. בירור כזה יאפשר לשיח הציבורי והלאומי הישראלי להתמודד באופן מושכל עם ריבוי הקולות ועם הערכת הרלוונטיות של הנסיבות שעיצבו את הזהות ואת ערכיה.

מקורות

- אושרוב, נ' (2005). זכרון אוטוביוגרפי בגיל זיקנה: היבטים תיאורטיים. פסיכולוגיה ישראלית. אוחר בתאריך 16 לספטמבר 2009 מתוך: פסיכולוגיה עברית, www.hebpsy.net/articles.asp?id=524.
- אלמוג, ע' (1997). הצבר: דיוקן. תל אביב: עם עובד.
- (2004). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- בניאל-נסים, מ' וברק, ע' (2008). הבלוג: יומן אישי באינטרנט בשירות היועץ והמטפל. היעוץ החינוכי, 15, 123-143.
- בן-רפאל, א' ובן-חיים, ל' (2006). זהויות יהודיות בעידן רב מודרני. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- גוטמן, ב', יבלונקה, ח' ושל, א' (עורכים). (2008). אנחנו כאן: ניצולי השואה במדינת ישראל. ירושלים: יד ושם.
- הולצמן, א' (2002). "אנשים אחרים הם": דיוקנה של שארית הפלטה בסיפורת של דור תש"ח. קובץ מחקרים (יד ושם) 30, 271-293.
- הכהן, ד' (2001). עליה וקליטה. בתוך א. יער וז. שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית. כרך א (עמ' 365-486). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- הלמ"ס (2008). שימוש בטכנולוגיה בקרב ישראלים בני 20 ומעלה: ממצאים מתוך הסקר החברתי 2002-2006. אוחר בתאריך 26 בספטמבר 2009 מתוך: www.cbs.gov.il/www/hodaot2008n/19_08_045b.doc
- יבלונקה, ח' (1994). אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- (1998). ניצולי השואה בישראל-סיכומים ראשונים. בשביל הזיכרון, 27, 4-10.
- יער, א' ושביט, ז' (2001). הזהות הקולקטיבית בחברה הישובית. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית כרך א (עמ' 127-224). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- (2003). תהליכים ומגמות בזהות הקולקטיבית. בתוך א. יער וז. שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית כרך ב (עמ' 1197-1263). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מור, י', ובר-און, ד' (1996). על הצבריות לכאורה של בני ניצולי השואה: ניתוח ביוגרפי נארטיבי של ראיון אחד. שיחות: כתב-עת ישראלי לפסיכותרפיה, 11(1), 36-48.
- נוטמן-שורץ, א' (2006). גלגול של מיתוס: סיפורי חיים ותסריטי חיים של גברים ישראליים ערב הפרישה מהעבודה. מגמות, מוד(3), 531-555.
- נייגר, מ', מאירס, א', וזנדברג, א' (2009). אתם זוכרים עם השירים: תרבות פופולרית, זיכרון קולקטיבי ושידורי הרדיו ביום הזיכרון לשואה ולגבורה, 1993-2002. מגמות, מוז(1-2), 254-280.
- ספקטור-מרזל, ג' (2008). צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור תש"ח. ירושלים: מאגנס.
- (2010א). מגישה נרטיבית לפרדיגמה נרטיבית. בתוך ר' תובל-מישיח וג' ספקטור-מרזל (עורכות), מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 45-80). ירושלים ותל אביב: מאגנס ומכון מופ"ת.

- (2010ב). מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית: מודל לפרשנות נרטיבים. בתוך ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), *ניתוח נתונים איכותניים (עמ' 63-96)*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- שפירא, א' (2001). מדור הפלמ"ח לדור ילדי הנרות: זהות ישראלית בהשתנות. בתוך י. מאל (עורך), *מלחמות, מהפכות וזהות דורית (עמ' 129-142)*. תל אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל ועם עובד.
- שפירא, נ', גל, ע', וברק, ע' (2008). הכשרה קבוצתית של קשישים לשימוש באינטרנט: מהלכה למעשה. גרונטולוגיה: כתב-עת לנושאי זיקנה, 35(2), 127-140.
- Alasuutari, P. (1997). The discursive construction of personality. In A. Lieblich & R. Josselson (Eds.), *Narrative study of lives* (Vol. 5, pp. 1–20). Newbury Park, California: Sage.
- Baddeley, J., & Singer, J. A. (2007). Charting the life story's path. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: mapping a methodology* (pp. 177–202). London: Sage.
- Bamberg, M., & Georgakopoulou, A. (2008). Small stories as a new perspective in narrative and identity analysis. *Text & Talk*, 28(3), 377–396.
- Bruckman, A. (2002). Ethical guidelines for research online. Retrieved 21.9.09 from www.cc.gatech.edu/~asb/ethics.
- Bruner, J. (2004). Life as narrative. *Social Research*, 71(3), 691–710.
- Conway, M. A. (1997). The inventory of experience: Memory and identity. In J. W. Pennebaker, D. Paez & B. Rime (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives* (pp. 21–46). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Dunham, C. C. (1998). Generation units and the life course: A sociological perspective on youth and the anti-war movement. *Journal of Political and Military Sociology*, 26(2), 137.
- Gergen, K. J., & Gergen, M. M. (1988). Narratives of the self as relationship. *Advances in Experimental Social Psychology*, 21, 17–56.
- Halbwachs, M. (1980). *Collective memory*. New York: Harper and Row.
- Josselson, R. (2007). The Ethical Attitude in Narrative Research. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: mapping a methodology* (pp. 537–566). London: Sage.
- Kacen, L. (2002). Supercodes reflected in titles battered women accord to their life stories. *International Journal of Qualitative Methods*. Retrieved 16/8/2010, from: <http://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/IJQM/article/view/4613/3762>
- Kanuka, H., & Anderson, T. (2007). Ethical issues in qualitative E-learning research. *International Journal of Qualitative Methods* 6(2), Retrieved 27.5.09, from: www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/6_2/kanuka.htm

- Labov, W. (1972). *Language in the inner city: studies in the black English vernacular*. Oxford: Blackwell.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., & Zilber, T. (1998). *Narrative research: reading, analysis and interpretation*. Thousand Oaks and London: Sage.
- Lomsky-Feder, E., & Rapoport, T. (2001). Homecoming, immigration and the national ethos: Russian-Jewish homecomers reading zionism. *Anthropological Quarterly*, 74(1), 1–14.
- Mannheim, K. (1952). *Essays on the sociology of knowledge*. New York: Oxford University Press.
- McAdams, D. P. (1996). Narrating the self in adulthood. In J. E. Birren (Ed.), *Aging and biography: explorations in adult development* (pp. 131–148). New York: Springer.
- Mishler, E. G. (2004). Historians of the self: Restorying lives, revising identities. *Research in human development*, 1(1–2), 101–121.
- Morgan-Fleming, B., Riegle, S., & Fryer, W. (2007). Narrative inquiry in archival work. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry: mapping a methodology* (pp. 81–97). London: Sage.
- Sharf, B. F. (1999). Beyond netiquett: The ethics of doing naturalistic discourse analysis on the Internet. In S. Jones (Ed.), *Doing Internet research: critical issues and methods for examining the Net* (pp. 243–255). Thousand Oaks and London: Sage.

